

KAPITTEL 6

RESYMÉ.

«FRA PIL OG BUE TIL KULER OG KRUTT»

Gråfjellprosjektets undersøkelser i Gråfjellområdet (2003–2005) og ved Rena elv (2006–2007) har vært omfattende. Det er dokumentert og innsamlet et stort arkeologisk materiale fra mellømsolitikum til og med tidlig etterreformatorisk tid (ca. 8000 f.Kr.–1650 e.Kr.). Resultatene fra utgravningene har gitt ny kunnskap om bosetning og ressursutnyttelse i dette lavereliggende fjell- og skogsområdet.

Utgravningsresultatene har vist at området ble tatt i bruk ikke lenge etter at de høyestliggende områdene ble isfrie rundt 9000–8000 f.Kr. På lokaliteten Knubba nord i Gråfjellområdet er en kokegrop datert til 8150–7445 f.Kr. og er dermed det hittil eldste daterte funnet fra menneskelig aktivitet i Østerdalen. Mennesker har oppholdt seg i området gjennom hele den steinbrukende tida. Jakt, fangst og fiske har vært de viktigste ervervene. Elgen var trolig den fremste ressursen for menneskene som levde her.

I løpet av sein steinbrukende tid (seinneolitikum/bronsealder–eldre jernalder) er det påvist en økt utnyttelse av lokal kvartsitt til redskaper på boplassene ved Rena elv. Det kan tyde på en sterkere tilhørighet til landskapet og antyder at menneskene som holdt til i området, ble mindre mobile enn tidligere. Foruten disse boplassene er det påvist få arkeologiske spor fra eldre jernalder, men de pollenanalytiske undersøkelsene viser at det har foregått noe husdyrbeite og dyrking på åkerterrasser. Tidligere er det antatt at et agrart levesett ble introdusert seint i Åmot, og at landnåmet skjedde først ved overgangen til yngre jernalder. Etter utgravningene på Rødsmoen (1993–1996) er det hevdet at fangstbefolkningen som holdt til i området, ble fortrent da bøndene etablerte seg i distriktet. Selv om materialet fra eldre jernalder fortsatt er relativt beskjedent etter Gråfjellprosjektets undersøkelser, viser det at mennesker med en agrar kulturtilhørighet begynte å etablere seg i skogsområdene i overgangen til romertida. Sporene i form av beiteindikatorer, åkerterrasser, kokegrop og jernframstillingsplasser (fase I-teknologi) er tolket å være knyttet til agrare pionerer. Det tyder derfor på at skogsområdene ble tatt i bruk for husdyrbeite og korndyrking før

den kjente gårdsbebyggelsen ved Rena og Glomma ble etablert. Det tidligste jordbruket har vært av en ekstensiv karakter og spredt over store områder, slik at den «nye» ressursbruken i skogsområdene ikke trenger å ha kommet i konflikt med fangstbefolkningens tilhold i de samme landskapene. De første kultur møtene mellom de ulike gruppene med mennesker behøver dermed ikke å ha vært konfliktfylte.

Ved overgangen til yngre jernalder skjedde det et markert skifte i bruken av Gråfjellområdet med en intensivering av bosetning og ressursutnyttelse. Flere fangstsystemer for elg ble anlagt, husdyrbeitet ble intensivert, og dessuten ble det dyrket korn enkelte steder sør i skytefeltet, slik som ved Deisjøen. Aktivitetene blir sett i sammenheng med jordbrukere og den ekspanderende gårdsbosetning. Skogsområdene ble del av et agrart system der innmark og utmark ble integrert, der det ble behov for å ta i bruk nye beiteområder og arealer for korndyrking. Gropfangsten indikerer at gårdsøkonomien også var tuftet på andre ressursutnyttelser enn kun jordbruk. Anleggelsen av fangstgropssystemer kan ha vært viktige for bøndene for å synliggjøre bruksrettigheter i Gråfjellområdet og kan slik sett ses på som en «kolonisering» av området. Det økte presset på skogsarealene kan ha ført til konflikter omkring landskapsbruken. Det er derfor mulig at fangstbefolkningen kan ha blitt fortrent fra området på denne tida, som det tidligere er hevdet.

I perioden ca. 1000–1300 e.Kr. foregikk det en storstilt jernproduksjon (fase II-teknologi). Samtidig med oppstarten av jernproduksjonen opphørte gropfangsten. Fangstgropene ble sekundært gjenbrukt til kullproduksjon tilknyttet jernframstillingsplasser like ved. Den agrare aktiviteten på røys- og tuftefeltet i Rødseter-området avtok også på samme tid, og det ser ut til at dette området lå mer eller mindre øde til begynnelsen av 1200-tallet. Det er merkelig at det agrare utmarksbruket ikke økte i takt med gårdsbebyggelsen i distriktet. Dette antyder at deler av den lokale befolkningen ikke lenger hadde tilgang til eller kunne gjøre hevd på området til elgfangst og husdyrbeite da jernproduksjonen tok til og pågikk.

Jernproduksjonen var gradvis stigende fra rundt 1000 e.Kr., og på midten av 1000-tallet var driften i gang over store deler av området. Mellom ca. 1150 og 1250 e.Kr. var produksjonen på det mest intensive, da en rekke anlegg ser ut til å ha vært i bruk samtidig. Rundt 1300 e.Kr. eller noen tiår tidligere opphørte produksjonen brått. Jernproduksjonen var organisert når det gjaldt både det teknologiske aspektet og bruken av landskapet. Skalaen på produksjonen har vært stor, mye større enn den lokale etterspørselen, slik at den må betraktes som vareproduksjon der jernet var tiltenkt eksterne markeder. Organiseringen og omfanget var av en slik karakter at produksjonen må ha vært integrert i velorganiserte systemer og nettverk, og at en gruppe eller én aktør med makt og innflytelse har stått bak virksomheten. Andre ressursutnyttelser var mer eller mindre fraværende samtidig med jernproduksjonen. Det antyder at det har skjedd en omlegging av den lokale økonomien fordi jernproduksjon før overgangen til middelalderen var av svært beskjedent omfang. Omleggingen kan ha vært et bevisst lokalt valg, eller den kan ha skjedd på oppfordring eller under en form for tvang. Det er framsatt en hypotese om at det var kongen som var hovedaktøren bak jernproduksjonen i Gråfjellområdet. Den relativt seine koloniseringen av skogsområdene kan ha gjort det mulig for kongen i slutten av vikingtida å regulere bruken av området til produksjon av jern i samråd med lokalbefolkningen gjennom at de fikk visse privilegier, slik det seinere ble uttrykt i retterboten fra 1358. I denne retterboten ble det fastlagt at østerdølene skulle betale halvparten av de regelmessige skattene, slik de også hadde gjort før. Organiseringen har trolig skjedd i samarbeid med stormenn i distriktet, muligens fra gårdene Løset, Deset og Rød, og selve drifta ble utført av deler av den lokale befolkningen, som trolig opererte som deltidsspesialister. Det brå opphøret av jernproduksjonen blir sett i sammenheng med interne konflikter i det norske samfunnet og en mislykket handels- og utenrikspolitikk som førte til en svekkelse av kongens makt. På slutten av 1200-tallet hadde ikke lenger kongen ressurser til å kontrollere jernproduksjonen.

Etter at jernproduksjonen opphørte, ble fangstsystemene tatt i bruk på nytt og utvidet, et gårdsbruk i Rødseter-området ble anlagt og seterbruket etablert. Det er tolket som at den lokale befolkningen igjen fikk fri bruksutøvelse i Gråfjellområdet. Omfanget av gropfangsten i seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid må ha ført til et større utbytte enn de enkelte gårdene hadde behov for. En

del av hudene, muligens også gevirene, er blitt fraktet til andre regioner i Norge samt kan ha blitt eksportert til kontinentet. Dette antyder at det fortsatt var et marked for ikke-agrare produkter fra distriktet etter at jernproduksjonen hadde opphørt. Hudene var også viktige som betalingsmiddel, blant annet for tienden og skatter til kongen. At fangsten var viktig for økonomien i distriktet, viser undersøkelser fra røys- og tuftfeltet i Rødseter-området. Her ble det etablert et gårdsbruk på 1300-tallet, et kombinasjonsjordbruk der økonomien var basert på jordbruk og elgfangst. Korndyrkingen og husdyrbeite økte i omfang på 1400-tallet i takt med en utvidet bebyggelse, og dessuten på samme tida som gropfangsten i anlegget ved gården var på det mest omfattende. Gropfangsten i Gråfjellområdet opphørte i løpet av 1600-tallet, samtidig opphørte korndyrkingen i Rødseter-området. Da storfangsten ikke lenger kunne opprettholdes, gikk gården ut av bruk. Det tyder på at elgproduktene har vært en forutsetning for å skaffe varer den selv ikke kunne produsere. Dette er en kontrast til oppfatningen av selvbergingshusholdets rolle og at skogsområder var reservearealer for bosetning i perioder med befolkningspress.

Oppstartsfasen av den historiske formen for seterbruk var sannsynligvis på 1300-tallet, men det var i løpet av 1400-tallet at det bredde om seg, og flere setre kan ha blitt etablert samtidig. Trolig har seterdrifta vært av typen fullseterbruk, som har vært den vanlige formen i Østerdalen i historisk tid. Det har vært rikelig med tømmer til bygninger og ved til melkeproduksjon.

I det arkeologiske og pollenanalytiske materialet fra Gråfjellområdet kan det ikke spores direkte tegn på den seinmiddelalderske krisa. Det kan indikere at befolkningsnedgangen i seinmiddelalderen ikke var så omfattende i Åmot, og at gjenryddingen har foregått tidligere og raskere enn det som tidligere er antatt. Dersom dette har vært tilfelle kan det skyldes at det ikke var behov for en omlegging av gårdsdriften, fra en vektlegging av åkerbruk til februk, slik det skjedde i andre deler av landet. I Østerdalen har trolig husdyrholdet vært av sentral betydning fra jordbrukskulturen ble introdusert. Men kanskje viktigst er de lange tradisjonene med å utnytte de rike utmarksressursene i distriktet. Mulighetene for å kombinere ulike næringer kan ha ført til at det lokale samfunnet i Åmot klarte å håndtere «krisa» bedre enn gårdssamfunn i mer sentrale jordbruksstrøk.

NYERE TID

Nyere tids kulturminner i Gråfjellområdet som ikke er bygninger, er relativt begrenset. De fleste

kan relateres til jordbruk, slik som rydningsrøyser på seterområdene, men det er også registrert mange tufter som har vært skogskoier, samt grenserøyser og fløtningsinnretninger som knyttes til skogbruk og tømmerdrift (Risbøl 2005:22–23). Disse kulturminnene gjenspeiler viktige utmarksressurser for samfunnet i Åmot fram til i dag. Etter middelalderen vokste seterbruket i omfang. Etter hvert som folketallet steg og flere gårder ble utvidet og nye ble ryddet, var det behov for å ta i bruk større områder utenfor gårdens grenser, hovedsakelig til beite for husdyra. I matrikkelen fra 1661 nevnes det 25 setre i Åmot, og i 1723 hadde 96 prosent av gårdene setre (Sanderød 1996). Fullseterbruket krevde mange bygninger, for å produsere melkeprodukter og til lagring av produktene, og ikke minst krevdes et betydelig vedforbruk til melkeproduksjonen (spesielt ost).

I mange områder kom ekspansjonen av seterbruket i konflikt med utnyttelsen av skogen til tømmerdrift. Rundt 1600 e.Kr. var skogbruket blitt en av hovednæringene i Norge, der trelast ble eksportert til det skogfattige Vest-Europa. Hogst og salg av tømmer tok til sør i landet og lengst ute ved kysten. Etter hvert som avkastningen økte, vokste aktiviteten seg innover på Østlandet (Dyrvik 1979:41–42). Det kan imidlertid se ut til at skogene i Åmot ble tatt i bruk relativt seint for produktiv tømmerdrift (Lillevold 1973). I 1665 var det 3 sager i Åmot,

mens det i 1723 var 21 sager (flomsager). Utover 1700-tallet steg skogene her i verdi. På en utpreget skogsgård som Rød gikk hudprisen fra 1712 til 1772 opp fra 330 til 2094 riksdaler. Men det var først med selskapet «De hafslundske eiendommer i Østerdalen» oppkjøp av Hafslundgodset under høykonjunkturen på 1800-tallet at skogen i dette området ble attraktiv for tømmerdrift. På slutten av 1700- og 1800-tallet ble det satt i gang drifter i skogene som før for det meste hadde stått urørt, og flere vassdrag ble fløtelagt (Lillevold 1973:161, 171, 296). Selv om det kan ha vært konkurranse mellom skogbruk og seterbruk, var dette ikke så framtrædende i denne delen av Østerdalen, da februket her fortsatte å ha stor betydning (Mangset et al. 1996:10–5).

Åmot er fortsatt en viktig «skogkommune», der 2/3 av arealet har produktiv skog. Men med Forsvarets etablering i kommunen fra 1990-tallet, først med Rena leir og Rødsmoen øvingsområde, og deretter på begynnelsen av 2000-tallet med Regionfelt Østlandet og OVAS (ved Rena elv), er større skogsområder tatt i bruk til nye aktiviteter – militære foretak. Dette har ført til at skogsområdene på nytt er regulert, der det er restriksjoner for lokalbefolkningens/allmuens bruk av området. Slik sett kan det trekkes paralleller tilbake til tidlig- og høymiddelalderen da Gråfjellområdet ser ut til å ha vært «regulert» kun til jernproduksjon.